

Українська Нигознавча Бібліотека

Володимир Дорошенко

Женевські видання Шевченкових поезій

Число: 4

Львів — Краків 1942

Українська Книгознавча Бібліотека

Володимир Дорошенко

Женевські видання Шевченкових поезій

Число: 4

Львів — Krakiv 1942

**Відбитка з „Української Книги“ IV.
„У століття Шевченкового Кобзаря“**

Накладом „Українського Видавництва“, Krakів, Райхсштрассе 34, II.
Друк: »Нова Друкарня Денникова« під нак. упр. Krakів, Ожешкової 7.
Verlag: »Ukrainischer Verlag« G. m. b. H. Krakau, Reichsstrasse 34. II.
Druck: „Neue Zeitungsdruckerei“, Tr. Verw., Krakau, Orzeszkowag. 7.

Серед видань Шевченкових творів на окрему увагу заслуговують женевські видання „Кобзаря” 1878, 1881—1882 рр. та поезії 1890 р., як дуже рідкі і маловідомі. До останнього часу не були вони як слід описані і дослідженні. У відомому покажчику М. Комарова маємо про них загалом недокладні відомості, навіть про ті з них, що, видно, були в руках упорядчика, а, наприклад, про „Кобзар” 1881 р. є тільки глуха згадка, без зазначення формату, сторінок і кількості випусків. Крім того, — це вже з огляду на цензуру, — місце друку (Женева) зазначено лише початковою буквою „Ж”. Тільки вже за наших часів з'явилися про декотрі женевські видання трохи докладніші звістки, але автори їх не вичерпують усього, що можна про них сказати. Я маю на увазі замітку П. Балицького „Один з мало-відомих Кобзарів Т. Шевченка” в „Бібліологічних Вістях” ч. 19—20, 1929 р. — про „Кобзар” 1878 р. та І. С. Романченка „Уникальные заграничные издания сочинений Т. Г. Шевченка” в „Записках отдела рукописей” Публичної бібліотеки ім. Леніна в Москві (№ 5, 1939 р.), між іншим про „Кобзар” 1878 та поезії 1890 р. Та про „Кобзар” 1881 р. і досі ніхто не згадав. І не дивниця, бо це „rarissima avis“ серед найрідкіших видань Шевченкових.

Історії женевських видань іще досі ніхто не торкався, хоч до неї оголошено вже чимало знайдібків. Готовути покажчик видань Шевченкових творів, я вибирав відповідний матеріял і оде подаю його до прилюдного відома.

Всі женевські виданні мають дещо спільне: Всі вони так чи інакше звязані з ім'ям Драгоманова. Вийшли вони з друкарні „Громади” в Женеві, заснованої М. Драгомановим. Далі, друковані вони т. зв. драгоманівкою, себто правописом, придуманим самим Драгомановим (з „я” та „ъ” замість „я”). Всі малого, деякі навіть мініятурного, розміру. Складав і друкував їх складач „Громади” — „Кузьма”, чи то пак Антін Ляхоцький, а Драгоманов був видавцем усіх цих видань і редактором двох останніх.

I. „КОБЗАР” 1878 Р.

Це малесенька брошурочка, розміром 32⁰, що разом із передмовою має 8 аркушіків друку. Наголовок по-українськи й по французьки: КОБЗАР Тараса Шевченка. Le KOBZAR par Taras Chevtchenko. Частина I, Женева, 1878, 8.5×5.5 ст. XXI⁺²³—126^{+II}.

Титулової сторінки нема. Заголовок беремо з обкладинки.¹

Зредагував „Кобзар” відомий український антрополог та етнограф Хведір Вовк, що в 1876—1878 рр. перебував у Женеві та допомагав Драгоманову у редактуванні часопису „Громада”. Йому ж належить і сама ідея видання такого Кобзаря.

Участь Вовка і Ляхоцького у складанні книжечки зазначена на

першій сторінці, де замість титулу читаємо: „Нашим землякам на Україні на роковини Шевченка 26 лютого 1878 р. Кузьма й Сірко видавці”. (Кузьма — Ляхоцький, а Сірко — Вовк). Замість передмови наведений таємний указ 1876 р., що забороняв українське слово.

Оточ ціль збріочки — запротестувати проти цього варварського узаконення, видавши щонайсильніші твори забороненої музи Шевченка. Вовк хотів використати вогненне слово великого поета як зброю в боротьбі з царизмом. Крім відповідного вибору поезій редакторові належить невеличка статейка про життя й думки Шевченка. Серед 20 поезій, що їх поміщено в метелику, подибуємо одну, що вперше з'явилася саме в цьому виданні („Мій Боже мілий, знову лихо”).

Цю невеличку, надруковану на тоненькому папері, книжечку дуже зручно було перевозити в кишенні, або й пересилати до Росії в ковертах і там ширити. Вовк — як згадує в своїх споминах покійна С. Ф. Русова — вернувшись в 1878 р. в Київ, завжди носив з собою у потайній кишенні цей „захалявний” Кобзарик. Йому ж, мабуть, належить дотепна думка пересилати Кобзарик до Росії цілком легально, під виглядом цигаркових паперців відомої французької фабрики „Абаді”. Обгорнутий у фірмову обкладинку, Кобзарик цілком нагадував книжечку паперців і не звертав на себе уваги на російському кордоні. Та, оповідає П. Балицький в „Бібліологічних Вістях”, — знайшовся таки між митарями Хома Невірний, що почав перевіряти посилки цих нібито паперців і викрив хитрощі революціонерів. Але крім цього, сказати б, „легального” шляху, перевозили Кобзарик разом з іншою закордонною літературою і нелегально — при допомозі контрабандистів. Про це згадує в своїх споминах Ол. Рябинін-Скляревський („Україна”, Київ, 1927, кн. 1—2). Організували, — каже він, — такі нелегальні транспорти женевських видань члені київської „Громади” Остап Ткаченко та Яків Шульгин, той самий „евангельський юноша”, що віддав увесь свій маєток на українські революційні видання М. Драгоманова. А то знову чорнoperеділець Маєр, разом із російською літературою, привів із Яс і женевські видання Драгоманова, а серед них і Кобзарик Вовка-Ляхоцького. Ці видання переховували в себе відважніші громадяні. Рябінін-Скляревський називає між іншими Науменка і Вербицького. Останній мав бібліотеку на Золотоворітській вулиці, де й переховував і продавав женевські Кобзари.

Який був тираж цього захалявного „Кобзарика”? В календарі „Народної Волі” на 1883 р. (Женева 1883) на с. 17-ій зазначено, що вийшло 1.000 примірників, але в дійсності видруковано його втроє більше. Про це дізнаємося з листів М. Драгоманова до Хв. Вовка, писаних 1879 р. з Женеви до Галацу, де тоді перебував Вовк, утікши вдруге з України від царської поліції. В передмові Галини Вовк до зладженого нею покажчика працьового батька, наведено уривки цих листів, де мова про Кобзарик. Драгоманов нагадує Вовкові, що треба грошей на закінчення видання і при цьому повідомляє, що коли він передказав у Київ про те, що йому довелося з власної кишенні заплатити 63 франки за друк і брошурування першої частини Кобзаря, то дістав відповідь, що „компанія”, що була „Громада” такого видатку, мовляв, не сподівалася. Далі — пише Драгоманов — довелося заплатити йому і за другу тисячу, а тепер доведеться і за третю, бо „не Кузьмі ж платити”. Та, відігравши роль, Вовк неспроможний був ані сам за-

платити, ані добути грошей від „Громади”. Драгоманов у відповідь на його пояснення зауважує: „Про Кобзарика я питаю Вас тому, що Ви ж задумали справу і Сірко чайже вазначений на обортці, — так я думав, що ви ж обрахували і уладнали справу до кінця. Але тепер принаїменш ясно: на нема і суду нема. За Кобзарика ви не турбуйтеся, я беру його під свою опіку і навіть не припишу на обортці коло Сірка — „і Бровко безхвостий”, с. 11 (подаю в перекладі з російського. В. Д.).

Отож розплачуватися за Кобзарик кінець-кінцем довелося Драгоманову. Але видання на першому випуску припинилося, хоч на обкладинці його (с. 2) і було зазначено, що „частина друга печатається”.

Та труднощі з Кобзариком 1878 р. не вдержали Драгоманова від нового, ще більш невдячного підприємства з стереотипним виданням повного Кобзаря, два випуски якого вийшли в Женеві 1881 р.

II. „КОБЗАР” 1881 Р.

Кобзар 1881 р., як я вже зазначив, це найрідкіше з видань Шевченкових творів. Складаючи покажчик видань Шевченкових творів, я даремно шукав його по всій Європі. Як не дивно, але цього Кобзаря нема в жодній бібліотеці у Львові і взагалі в західних областях України. Не знайшлося його і в бібліотеках Франка та Павлика, таких близьких до Драгоманова. Цього видання нема навіть і в жenevських бібліотеках, не кажучи вже про бібліотеки Парижа, Відня, Праги, Софії, Гельсінків, де я за ним даремно шукав.

Без сумніву цей Кобзар можна було би знайти в приватній бібліотеці Драгоманова, що лишилася в Софії в родині Шишманових, але вона була мені недоступна. На щастя один томик (І-й) знайшовся в Британському музеї в Лондоні, а другий (2-й) у п. Євгена Бачинського в Женеві, якому його подарував небіжчик Ляхоцький, і це дало мені змогу описати Кобзар з потрібною докладністю.

Один примірник був у Києві в бібліотеці Академії Наук, а в Публичній бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина в Петербурзі нашлося цілком невідоме його видання з датою 1882 р.

Відомий бібліограф Ю. О. Меженко, замісник завідувача консультаційно-бібліографічного відділу згаданої бібліотеки, був ласкав порівняти ленінградський примірник з описом видання 1881 р. у моїм покажчуку і ствердив їх ідентичність та прислав і фотографічну знимку цього незвичайного раритету. Очевидно не було це якесь окреме видання, а тільки частина накладу попереднього в обкладинці з новою датою.

В Галичині цей мініятюрний та малотиражний „Кобзар” легко міг загинути, тим більше, що ім'я Драгоманова було тут свого роду жупелом, і переполохані земляки просто боялися держати книжки з небезпечним женевським штампом. Адже ж, як знаємо з листування Драгоманова, Діло навіть не згадало про появу Кобзаря, хоч Драгоманов і надіслав його до редакції. „Галичани довольствуються обкусаним Кобзарем, а про наше видання (два випуски було пущено) навіть не схотіли звістити в бібліографії Діла.⁵

I, якби не оголошення про вихід Кобзаря в женевській революційній пресі — українській і російській — та видруковане Франком і Павликом листування Драгоманова, де йому відведено багато місця,

то можна було би, чого доброго, висловити сумнів, чи взагалі таке видання існувало. Але воно таки було, хоч і зосталося незакінченим. В часописі „Вольноє Слово”, де співробітничав Драгоманов, подібно в ч. 19 за 1881 р. (13. XII) оголошення про продаж 1-ого випуску, а вже в наступному числі 20 (20. XII) про обидва випуски. Так само і в українській „Громаді” Драгоманова — спершу про 1-ий випуск (1881, чч. 1 і 2), а згодом (1882, ч. 5) і про 2-й. А в календарі „Народної Волі” на 1883 р. (с. 170) поданий і тираж — 500 примірників. Цю цифру стверджує й лист М. Драгоманова.⁶

Заголовок цього видання такий:

Кобзарь (Виданьnya стереотіпne). Книжка перша. Женева 1881, 11×7, (2)⁺124⁺(1) ст. Печатньа „Работника” й „Громади”.

На обгортці подано вгорі: *Les Poésies de T. Chevtchenko. Première livraison.*

Кобзарь... Книжка друга... ст. 125—256 (...Deuxième livraison).

Перший випуск починається так само, як і „Кобзарь” 1878 р., указом 1876 р. про заборону української літератури. Далі йде 16 поезій. Другий містить тільки поему „Гайдамаки”. В обох томиках на останній сторінці обкладинок надруковано слово від редакції до громадянства в справі видання „Кобзаря”, звідки й довідуємося про характер видання та спосіб його виготовлення. Частина накладу, як уже згадав я вище, вийшла з датою: Женева 1882.

Поза ці два випуски друк не пішов. Драгоманов не мав грошей на це, а київська Громада, що повинна була оплачувати видання, по якімсь часі відреклася від нього. Історію цього видання, що тягнулося майже десять літ і скінчилося крахом, докладно розповідає Драгоманов у своєму листуванні.

Хто ж задумав це видання? В згаданому вищі листі до Петербуржця 1885 р. (с. 130) Драгоманов каже: „Ми, т. є. найбільше так званий Кузьма, наборщик наш, задумали стереотипне видання всього Шевченка (Поезії)”, але в пізніших листах: у листі з Софії до Івана Франка (I. IV. 1890 р.) пише, що це видання „було не мое, а Кузьми та Антоновича”⁷; в листі до М. Павлика з 18. III. 1891 р. так само читаємо, що то Антонович з Кузьмою задумали стереотипне видання. „Вся моя доля в виданню стереотипного *Кобзаря*, — пише далі в цьому листі Драгоманов, — була в тому, що я робив коректуру та видавав Кузьмі по 100 франків в місяць з тих 700 рублів, котрі прислав Антонович, а потім з тих 300, що я зібрав, а нарешті і своїх”.⁸

Та участь Драгоманова була далеко більша і ширша, — він був не тільки коректором, а, розуміється, і редактором, бо поза ним нікому було вести таке діло: Хведора Вовка, що зладив „Кобзарик” 1878 р., тоді не було в Женеві. Приїхав він туди знов і взяв участь у редакуванні „Кобзаря” вже тоді, як половина тексту була вже готова. Що Драгоманов брав активну участь у виданні *Кобзаря*, це відко передусім з його листів до київської Громади, де він обстоює справу *Кобзаря*, вважаючи повне видання Шевченкових поезій за конче потрібне і на часі саме з огляду на царську цензуру в Росії і громадську в Галичині, та настоюючи з цих мотивів перед громадянами на доведенні видання до кінця. Коли ж Громада від цього відмовилася, задумав видати „Кобзар” своїм коштом, а коли й це показалося неможливим, звернувся з закликом у пресі до громадянства.¹⁰

Так напр. у листі до невідомого галичанина 20. VI. 1886 р. Драгоманов пише про *Кобзар* як про своє діло: „Моє видання Шевченка буде самий текст з короткою передмовою. Коментарій печатати треба окремо”.¹¹ Що Драгоманов справді брав участь у виданні, про це свідчить і його лист до Франка (27. VII. 1886), де він радиться у Франка в справі Шевченкових творів і додає: „Я довго не займаюсь Шевченкологією і тепер взявся за викінчення „*Кобзаря*” (не маю печатних видань і не маю рукописів), аби тільки скінчти це діло. Боюсь наробити помилок” (І, 245).

Отож слова Драгоманова в листі до Петербуржця треба розуміти так, що тільки ідея зладити стереотипи належала Кузьмі і за неї ухопився Антонович та намовив київську Громаду допомогти Кузьмі перевести в діло цю ідею. Яка ж щодо цього була умова між Драгомановим і Громадою, бачимо з його листа до киян з 12. II. 1887 року, опублікованого Франком (ІІ, 60). Мовляв: „Кузьма буде робити набор для стереотипів дурно, в антрактах між роботою в „Громаді”, за котру він получав плату. З набору будуть вироблятись форми і стереотипи — покищо на кредит, а потім книжку напечатаємо хоч ми, коли найдемо гроші, хоч ви, хоч галичани, хоч у Сибірі, коли хто закупить одлитки стереотипів і повезе туди. Ми так і робили і зміна вийшла хіба в тому, що як вкоротивсь заробок Кузьми в „Громаді”, то прийшлося мені платити йому за набор *Кобзаря*, бо треба ж йому було що їсти”.

Якби Драгоманов стояв остоною від *Кобзаря* 1881 р., то він і не повідомляв би киян про характер видання, його зміст та спосіб його редагування і складання. А саме таку інформацію чи звідомлення подає він у листі до Петербуржця, призначенному, розуміється, для киян. Початок цього звіту повторяє оповістку, подану на с. 4-й обкладинок випущених томиків *Кобзаря*, яку за його словами склав дав він ут্তрох із Кузьмою і ще з одним членом гуртка, якого звє „хто”.¹² Цей „хто” міг бути хіба Сергій Подолинський, бо Вовка тоді в Женеві не було.

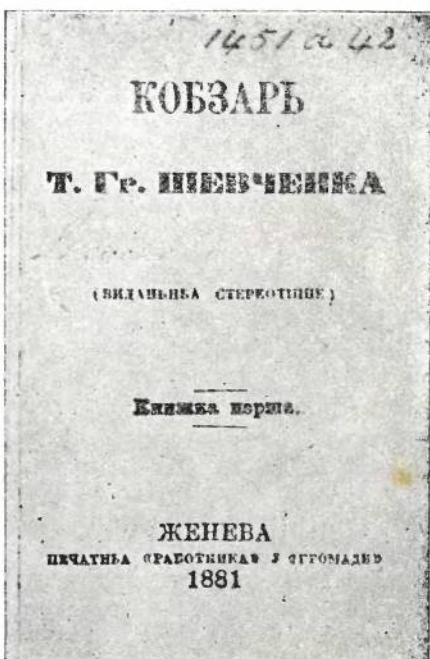
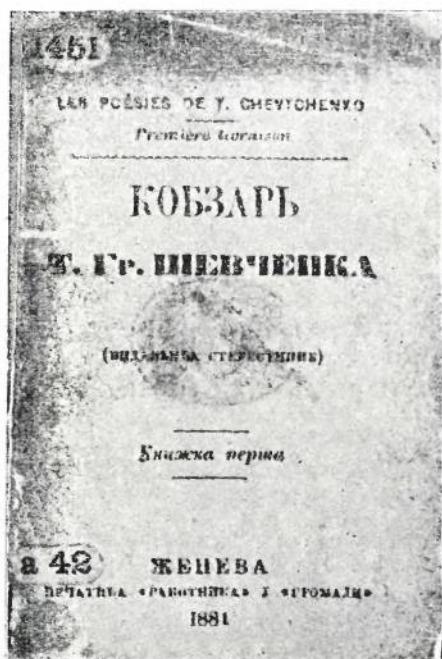
В оповістці на *Кобзарі* 1881 р. написано: „В цьому виданню зведені писання Шевченка з обох книг пражського видання 1875 (1876) року з додатком дочого по рукописам і розставлені в порядку часовім. Видання це може виготовлятись тільки серед других праць невеличкої печатні „Громади” і печататись поки тільки в 500 примірників, котрі й випускатимуться книжками по 100—150 сторін. Але з набору виробляються форми для виливних дошок (стереотипів) і самі дошки, так, щоб можна було в усікий час напечатати стільки знимків, скільки потребно буде громадянам, а також наробити й нових стереотипів для других печатень. Всіх, хто хоче набути знимки, чи дошки, або дати видавцям які невідомі рукописі Шевченка, або які ради — просимо обертатись в Женеву, — *Rédaction de la revue oukraïnienne „Hromada”*. В листі до Петербуржця читаємо: „З набору робляться стереотипні форми з лап'є-маше (по котрим можна для всякого одлити свинцові дошки) і по одній дошці свинцовій, з котрої можна в усікий час печатати. Робота уся ведеться проміж другими й через це дуже (надто вже) не скоро, — але все таки тепер $\frac{4}{5}$ зроблено, а до нового року (себто 1886 р. В. Д.) все буде скінчено. Тоді заплативши франків 400 за дошки (довгу) сим матимем можливість, коли хто нам звелить і вишле гроші за друк, папір і оправу,

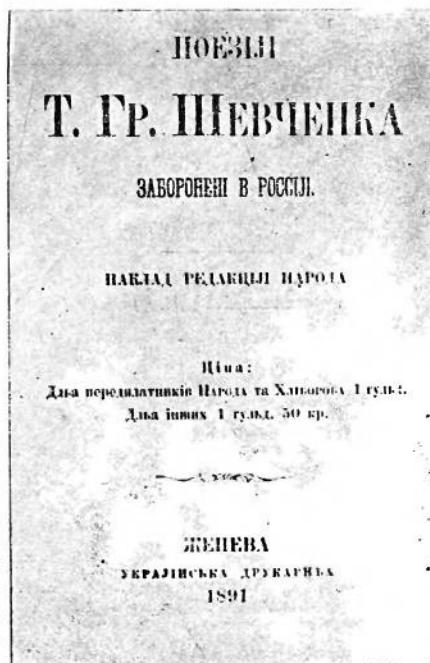
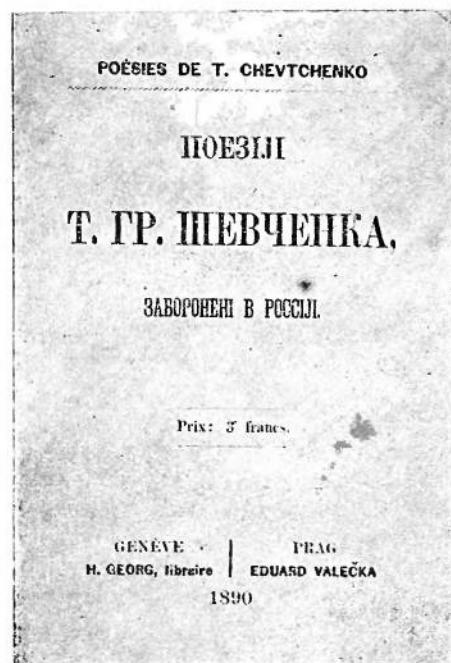
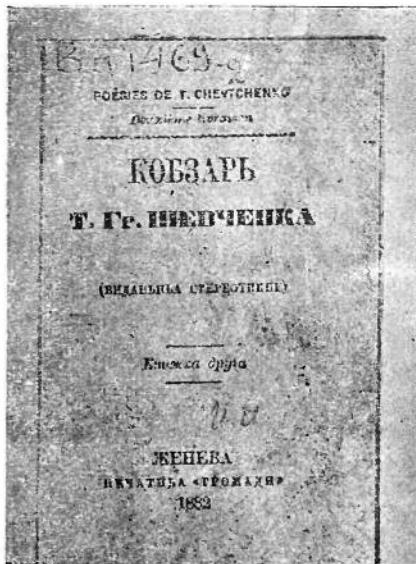
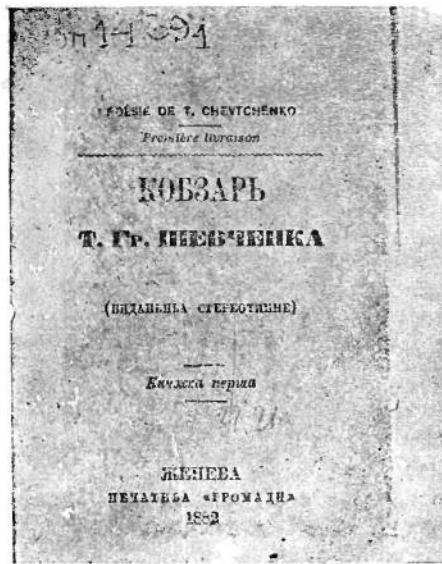
дати стільки примірників повного *Кобзаря*, скільки треба".¹³ В листі до киян (з 12. II. 1887 р.) Драгоманов знову подає про стан роботи Кузьми над *Кобзарем*: „Що ж до нашого (*Кобзаря* — В. Д.), то певно він не появиться ніяк раніше цієї осені. Ось тепер його стан: позаяк у мене з Кузьмою нема грошей, щоб двигнути діло скоро, то ми поки докінчуємо основу, тобто стереотипи. Вироблюються вони чудненьким способом: Кузьма найнявся в одну типографію (жидівську) виробляти білети на залізно-конку, за що йому дають франків 3 в день. Живе він в нашій типографії, в котрій тепер нема роботи, а за котру я все ж таки плачу (бо там шрифти, станки, книги), хоч там і нездорово спати серед свинця (до роботи в жида він спав останнім часом у мене в кабінеті-столовій, але тепер треба вставати в 6 годин, то це невигодно); окрім того він у мене вечера (обіда) після роботи; на економію — 25—30 франків в місяць Кузьма вилива форми й стереотипи в одного маленького майстра, котрий йому робить дешевше, як своєму брату — пролетарію. Цей напівлантропічний спосіб фабрикації стереотипів зовсім приличний „нашому Тарасові” та має тільки ту невигоду, що він дуже нескорий... Ми своїм способом самі стереотипи не скінчимо раніше августа-септембра".¹⁴ Далі, в листі до Франка 27. VII. 1886 р. читаємо таке: „Про *Кобзаря* я не знаю вже що й писати Ковалевському, коли він питає те, що я вже писав 10 раз і коли Ви й самі ж після остатнє посланого листка печатного не можете одповісти йому. Потребую ще раз одповісти на запитання? I. Як є це видання? Стереотипне по приміру, який посилається при рахунку і який ще раз посилаю (останню сторону). II. Як упорядковане? В хронологічнім порядку зведенено два томи пражські з додатками по рукописям, які були під рукою Вовка після скінчення пражського „*Кобзаря*”. В початку буде коротке переднє слово про джерела видання, а також про історичну точність Шевченка (по реферату Литоновича в „Труде”). Де хто хоче, щоб давати біографійку Шевченка, а з Галичини хотять навіть і оцінки Шевченка, та я думав би обйтись без того. III. Щоб видати 2.000 екз., треба грошей 2.000 франків".¹⁵

З наведеного вище листування бачимо, що *Кобзар* 1881 р. був підприємством київської „Громади”, яка присилала на видання гроші, але що грошей було замало, щоб довести діло до кінця, то Драгоманову довелося друкарняні довги сплачувати самому, та ще й удержувати складача Кузьму. Отак з мусу обставин обернувся він *volens-nolens* у видавця. Проте ця справа була громадська і Драгоманов, ведучи її, раз-у-раз сповіщав „Громаду” про стан роботи та про рахунки. В цитованому вище листі до Франка він каже, що разів 10 уже писав про *Кобзар*, а в великому листі до киян 1887 р. наводить обрахунок з кінця 1885, що його відбив Кузьма в десяткукопій, а він розіслав близьким людям між інш. і Франкові, як бачимо з наведеного вище листа, де він говорить про останнє післаний листок печатний. Ця відбитка щасливо збереглась і я можу тут подати її в оригінальному вигляді. Ось цей обрахунок:

„Незабаром зкінчиться набор стереотипного видання *Кобзаря* Т. Г. Шевченка. На викінченняnya стереотипів потрібно буде коло 400 франків, на отиск 2000 екземплярів треба паперу на 600, за друк 250, на оправу коло 600, всього 1900 фр., або з непорахованими видатками 2000 фр. Коли буде зібрано $\frac{2}{3}$ цеї сумми, то наборня

ЗАГОЛОВНІ ЛИСТКИ І ОБКЛАДИНКИ ЖЕНЕВСЬКИХ ВИДАНЬ ПОЕЗІЙ
Т. ШЕВЧЕНКА.

„Громади” приступить до конечного виданьня *Кобзаря*. Земльяки, котрі дадуть запомогу до збору потрібої сумми, можуть отримати одвітне число екземплярів, за книгарською скидкою (50%) з ціни 7½ фр. за екз. Коли можна буде видати 3000—4000—5000 екз., то ціна екз. буде знижена”.

В листі М. Драгоманова до киян цей обрахунок має незначні стилістичні відміни.¹²

Збережена відбитка цікава для нас не тільки обрахунком. З неї бачимо також, як далеко посунувся склад „Кобзаря”, бо на другім її боці відбиті останні чотири сторінки вискладаного тексту. Отже в кінці 1885 р. було вискладано 899 сторінок „Кобзаря”, включно з поемою „Марія”.

На свою заяву Драгоманов не одержав від киян „ніякої ради, ні слова” й тому випустив публичну відозву, яку оголосив у галицьких часописах.¹⁰

Наважу її тут. „*Повне видання „Кобзаря” Т. Гр. Шевченка* (на 25-ті роковини од смерти поета). В типографії „Громади” в Женеві викінчені стереотипи *Кобзаря* Т. Гр. Шевченка. В цьому виданні зведенено, в хронологічнім порядку, всі поезії Шевченка з двох томів пражського видання, з новими додатками по рукописям. До одбиття на папір цього повного „Кобзаря” буде приступлено, коли знайдеться достаточне число предплатників. Продажна ціна екземпляру буде 7½ франків. Передплатна — 6 франків. Особам, котрі пренумерують: 100 екз. і більше, передплата понижується на 50% і більше. Всяку кореспонденцію в цій справі адресовати: M-r M. Dragomanov, Imprimerie de „Hromada“, Chemin Dancet, 15, Genève. Славянські, а особливо руські газети, у прошахаються перепечатати цю обяву. Одвічаючи за видання: М. Драгоманов”.

Оповістку Драгоманова перші надрукували московофільські газети і то не зміняючи її, себто драгоманівкою, хоч і з своїми увагами, а народовецьке „Діло” подало найпізніше в етимологічнім одязі та підправивши мову і не в хроніці, як „Слово” і „Новый Проломъ”, а в кінці газети між оголошеннями. „Ще сьогодні — пише Драгоманов до Франка 21. III. 1886 — посилаю одного австрійського гульдена в „Діло” — плату за обяву про „Кобзаря”, котру газета галицьких українофілів напечатала тільки в комерчеських обявах коло обяви про лік проти параліжу”.¹³

На вороже ставлення галицьких земляків скаржиться Драгоманов і в листі до Б. Бачинського з 14. III. 1886 р.: „Коли власне вийде наш *Кобзар*, я ще сказати Вам не можу. З російської України я не скоро можу сподіватися помочі і досить того, що тамтешні люди помогли виготовити стереотип (хоч не зовсім), а галичани власне ще не доросли до нового Шевченка, навіть ті, що присягають іменем його. Для них треба „цензурного Кобзаря”, навіть більш обрізаного, ніж в Росії — звісно зоставивши виступи проти москаля, в Австрії не тільки цензурні, а навіть офіціозні. Досі я не тільки не маю відкликувів од народовців про потребу їм повного *Кобзаря*, а навіть власне народовські газети не перепечатали моєї заяві, окрім „Діла”, котре помістило її серед торгових обяв (за що я йому мусів послати одного гульдена). Тільки як я хоч трохи спроможусь на гроши, то випущу хоч 300 екз. *Кобзаря*, а він уже сам тоді проложе дорогу, куди можна.”¹⁴

Газетна обява Драгоманова повторяє оповістку, друковану на обкладинках перших двох випусків, з додатком відомостей, знаних нам уже з обрахунку 1885 р. Відомості, подані у відоцві та в листах Драгоманова, використав Франко у своїй інформаційній замітці „Стереотипове видання Т. Шевченка” в „Зорі”. Навівши першу частину, він додає до неї дещо, мабуть, зі слів Драгоманова. От його замітка: „Стереотипове видання Т. Шевченка, котре, як ми вже звіщали, приготовує п. М. Драгоманов в Женеві, обнимати буде, як довідуємось, усі поетичні твори Шевченка, які були в пражському виданню і які опісля стали звісні, з додатками по рукописям, які дійшли до рук видавця після видання пражського *Кобзаря*. Всі ті твори будуть упорядковані хронологічно в однім томі. На вступі буде коротке переднє слово про жерела видання, а також про історичну точність Шевченка і, здається коротка біографія поета. Формат книги кишінковий, правопис фонетична, сторінок близько 1000, ціна 3 злр. 50 кр.”¹⁵

Кияни були зачеплені відоцвою Драгоманова і навіть робили йому закид, що він поступає „не по-товариському”, „не порадившися з ними”, беручи видання „Кобзаря” на свою власну відповідальність. Вони писали: „Про „Кобзар” мусимо пригадати перш усього таке. Давно колись (років 6 назад) нам дехто з мандрівців наших за кордон (це був власне Антонович. В. Д.) переказав, повернувшись звідти, що отак і так Кузька наміривсь зробити дошки до стереотипного „Кобзаря”; що це він робить на свій кошт, щоб потім, як буде вже скінчено, передати увесь стереотип до компанії. Ми дуже зраділи цьому і зробили постанову, котра була і виповнена, заслати Кузьці 200 карбованців для викінчення роботи, а також йому властиво запомоги до життя ще 150 карб. Ми міркували собі, дуже буде корисно для нас мати раз-у-раз свій стереотип і, як настане змога і потреба, випускати видання його. На тому діло й стало. Після нам переказали від Вас, що треба ще грошей на викінчення цього стереотипу. Ми припоручили запитати, скільки ж треба і побажали пояснити собі це питання. В одповідь на це ми читаємо у Вашому листі, що Ви думаєте видати стереотип на свою власну одповідь, а після того перечитали Вашу печатну публікацію до всіх українців запомогти Вам зробити це видання. Звичайно ми ні на кого з членів товариства не хочемо накладати узди і забороняти їм робити те, що говорить їх громадське серце. Звичайно такоже, що в цьому разі ми не будемо доказувати своїх юридичних прав на видання „Кобзаря”, бо все юридичне нам зовсім не по натурі. Але окрім юридичних відносин є ще відносини товариські, гуртові, котрі, нам здається, Ви — може і ненароком на цей раз порушили. *Кобзар* — це праця тепер не одного, не двох, це праця всій України. Ви знаєте, яке це дорого нам діло — видання *Кобзаря*. Здається, в цьому разі Вам не слід було брати це діло на свою власну одповідь, не порадившися з нами. Знов кажемо, ми не стоямо на своїх юридичних правах; ми думаємо тільки, що Ви взялись самі рішать те діло, котре мусить рішатись не одним”.¹⁶

У відповідь на ці закиди Драгоманов вияснив у своєму посланні до киян перевісні умови щодо видання, наведені вище, а про свою обяву в газетах висловився так: „Признаюсь, ця відоцза значила, що я на Вас махнув рукою, але ж хто Вам винен, коли Ви самі розірвали товариство, не одповівши мені слова на мої приватні

листки, на переказі через Франка, котрий двічі був у Вас після того, як діло дійшло до викінчення *Кобзаря*, і навіть не одповіли мені нічого іншого на мій лист од февраля 1886 р., писаний задовго до моєї печаткої відозви? Цею відоовою я впрочім не думав осоромлювати Вас, і ніяк би й не осоромив, якби Ви допомогли поставити на ноги діло батька Тараса; може б прийшлося помогти якими небудь 500 рублями та кредитом, бо з галичан можна було назбирати 180—200 пренумерантів (станіславівці обізвались, обіцяючи взяти 100 екз.). Осоромивсь цією обявою найбільш я, бо думав видати та не видав: я думав зробити в Гадячі фінансову операцію, запродавши (ідеальне поки) право на 25—30 десятин батьківської землі і тим видати *Кобзаря* й 3-й випуск Політичних пісень, та зріавсь, бо цього не можна зробити, поки мій брат не скінчить курс в університеті, а невеличкий аванс, котрий я отримав од матері на її вексель, розійшовся тут, бо треба було сплатити довги за уроки моєї дочки та потім потратитись на домашні хороби, котрі наскочили на мою сім'ю в 1886 р.”¹⁷

Про свій намір видати *Кобзаря* власним коштом згадував Драгоманов ще у своїм першім посланні до киян 8. II. 1886 р.: „Я зробив все можливе — пише він. — В крайнім случаї попрошу матір, щоб продала частину хутора та викінчу видання стереотипного *Кобзаря* вже задля одного того, щоб запротестувати против кастроциї *Кобзаря* галицькими народовцями, котрі так його обчистили, що ніякій російській цензурі й не снілось”.¹⁸ До цього мотиву Драгоманов додає ще два у згаданому вище другому посланні, а саме, що в Галичині українофільство повернулось на Пелешофільство і через те там вже єсть подвійна потреба людям нагадати правдивого батька Тараса, а в Росії обгортає навіть українофілів Толстовська шаманщина й Каблицівське лакейство, то тим паче потрібний новий *Кобзар*.¹⁹

Але з усіх цих планів Драгоманова нічого не вийшло — на зважик ніхто не відгукнувся, а продати землю, як бачимо, теж не пощастило. Не вийшло нічого і з планів його вірного прибічника М. Павлика. Трудно сказати, скільки було реального, а скільки вифантазованого самим Павликом в усіх цих планах і заходах, про які він оповіщав Драгоманова, бо Павлик був великий фантазер і любив усе перебільшувати. Драгоманов не дуже йняв віри його словам. 6. XII. 1888 р. Павлик писав Драгоманову, що готов дати допомогу д-р Сименович з Америки: „Обіцяли Вам помочі видати стереотипи Шевченка з тим, щоб це було згадане на заголовку, чи де — мовляв: коштом американських русинів. Обіцяли власне до 300 талярів, чи кілько Вам там ще хибує”.²⁰ Але й Америка не відгукнулась. Згодом у листі з 10. II. 1889 р. М. Павлик сповіщав, що й у Львові знайшлися охотники перебрати видання *Кобзаря*: „Був теперички в „Ділі” і там Гладилович питає: 1) коли будете писати в „Ділі” і 2) як стоїть діло з виданням Шевченка? Тут є думка, що його би від Вас відкупило чи як, або Товариство Шевченка, або товариство приватних людей. Отже просить, щобисьте, коли згода, писали якнайскорше про стан видавництва і про те, під якими умовами Ви би його відстутили. Розуміється заплатили би Вам і те, щосьте вже видали, і за Вашу працю при порядкуванню, которую бісъте мусіли довести до кінця. На виданню Ви будете підписані, а й економічно це було би для Вас гарно. Просять рішатися скоро, через те, що Ставропігія

хоче видавати Шевченка; звісно, покалічить мову і все та й пошкодить Вашому видавництву, коли воно не вихопиться скорше".²⁰ Та вже в листі 5. IV. 1889 р. признається він, що ці плани нереальні. „Не писав Вам досі через те, що хотів щось позитивного відповісти, а тимчасом вийшла майже сама негація. Насамперед щодо видання Шевченка. Гладилович, очевидячки, заходився коло того щиро та другі його спільнники виставили на вид те, що — ану ж, мовляв, сконфіскують; потім і правописі радикальної побоялися; була бесіда й про „покритку” Матір божу і таке інше. Так, що Гладилович тілько мене і Вас перепрошує, що непотрібно завдав клопоту”.²¹

Та женевське видання повного „Кобзаря” не вийшло не тільки через брак засобів. Завинив тут багато Кузьма, а почасти й Бовк, про що буде мова нижче. Єдиним слідом задуманого видання полишилися тільки два перші, свого роду пробні, випуски. Очевидно Драгоманов і тов. не думали обмежитися іх тиражем (500 примірників), сподіваючися бити в міру попиту потрібне число примірників: 3000—4000—5000 пр., як про це писав у своїм, надрукованім Кузьмою, звіті. Але Драгоманов радій був би випустити свого „Кобзаря” і в невеличкій кількості примірників, хочби 300 чи 500 примірників.²² „Хай світ бачить, що думав пайліпший український писатель”.²³ Але чого ж це кияни занедбали справу видання повного Кобзаря? Драгоманов обвинувачував Антоновича, що то він підмовив до того громадян. У листі до Павлика 18. III. 1891 р. він нарікає, що це „через свинство Антоновича, котрий з Кузьмою задумали стереотипне видання, з України не хотіли дати грошей на те, щоб його викінчити”.²⁴ Вияснення цього „свинства” дає згаданий вище лист Старої Громади до Драгоманова. Кияни мотивували це тим, що вони заходжуються коло можливо повного легального видання Шевченкових поезій і бояться, що закордонне видання може пошкодити їхньому.

„Може ви праві, думаючи, що тепер саме час його видати; може помиляємось ми, думаючи, що треба було би заждати з виданням, чи так, чи сяк—хто ж дасть свій рішучий голос? Хіба—juз ргітає оссупіратіоніс? Навряд Ви стоїте за цей принцип і від того ми думаємо, що це з Вашого боку не навмисна помилка. Нам же здається, що видання Кобзаря тепер не на порі, ось з якої причини. За останні 6 років ми видали в Росії з Кобзаря, що могли, і розійшлося за це время 20.000 примірників його. В цю зиму нам треба знов пускати видання, бо зсталось уже дуже мало. От тут і з'являється питання про цензуру: ми боїмось, що видання Кобзаря закордонне може зопсувати діло нашого видання тут, а признаємось — жертвувати тутешнім виданням для закордонного ми не маємо права, бачучи цифру 20.000 в 6 років. От ми і думали раніше випустити тут, а тоді видати і за кордоном, і тоді Вам не довелось би пускати публікацій про допомогу, чим Ви нас же соромите, а розяснити публіці як стоїть діло, — Ви знаєте, яку ми маємо змогу. Ви скажете, що це пусте діло, що видання за кордоном нічого не перешкодить виданню в Росії, що як мають його заборонити, то й так заборонять, а як мають дозволити, то й так дозволять. Може воно і так, але це виходить яко „зерцалом в гаданії”, а риск все таки зостається риском: в такому ж дуже цікавому ділі ми не хотіли би нічого ставити на карту, а іти найпевнішою дорогою”.¹⁶

Як знаємо, в 1889 р. вийшов „Кобзар” у Києві, а пізніше, в 1893 р. з'явилося повне видання Шевченкових поезій у Львові за редакцією Ом. Огоновського, підготовка до якого почалася саме з виходом київського видання.

Отже, крім цих писаних аргументів, були в киян ще й інші, про які в листі не згадувалося. Їх не було в 1881 році, коли зaczався же-невський *Кобзар* з благословення того ж таки Антоновича. Але же-невське видання затягнулося до безконечності, а тим часом у Росії наступила страшна реакція, яка все придушила і всіх залякала. Громадяни теж підлягли теророві й відмовилися від усякої радикальної політичної роботи, рішивши, як це заявили Драгоманову у згаданому вище посланні, „вести діло у себе вдома в пределах возможности”²⁵ і, хоч запевняли Драгоманова, що, мовляв: „Не робимо ми з Вами ніякої ліквідації взагалі, не хотіли би її робити і частково”, — проте йти з Драгомановим було їм тепер уже не по дорозі і, не вважаючи на всякі запевнення, ліквідація таки наступила, а відречення від його *Кобзаря* було власне одним з її виявів.

Високо ставлячи поезію Шевченка, Драгоманов намагався за всяку ціну хочби тільки підготовити видання повної збірки Шевченкових поезій: зладити стереотип, щоб, як буде змога, випустити збірку. Йому конче хотілося випустити *Кобзар* на 25-ліття смерті Шевченка, — коли вже не на самий ювілей, то хоч у ювілейному році. Тому найбільше вісток про *Кобзар* у листуванні 1885—1887 рр. Восени 1885 р. Драгоманов висловлює надію, що *Кобзар* буде готовий до нового року;²⁶ 31. I. 1886 р. пише до Франка, що *Кобзар* „майже весь набраний”²⁷; до киян 8. II. 1886 р.: „воно (видання) все майже набрано, треба тільки заплатити довг на стереотипах та знайти гроші на тиск, папір, переплет і т. ін. Та грошам, що мені присилились, я маю рахунок, іх не стало би на те, щоб оплатити самий набор, котрий, як і частину стереотипів, оплачував, значить, я сам”.²⁸ На початку березня пише до Франка: „На 26. февр. (ст. ст.), то єсть на 25-річчя смерті Шевченка у нас буде скінчений набор усього *Кобзаря*. Чи не найдуться у Вас люди, котрі би схотіли закупити екз. 200—300 по найдешевшій ціні; на тім зробили би гешефт попри патріотизм”.²⁹ Та вже в листі до Б. Бачинського (19. IV) він, як уже знаємо, висловлював сумнів: „Коли власне вийде наш *Кобзар*, я ще сказати Вам не можу”.³⁰ Так само і в листі до Павлика 12. X. 1886 р. пише: „Питаєте, коли вийде Шевченко. — Одповідаю: коли будуть гроші”.³¹ В посланні до киян 3.—12. II. 1887 р. висловлював надію, що восени *Кобзар* буде готовий. „В антракт після викінчення другого випуску Політичних пісень викінчив Кузьма набор *Кобзаря*, перед тим ми заплатили довг за старі стереотипи, і тепер зсталось одлити форми і стереотипи до кінця, а далі печатати”.¹² Але раніше серпня-вересня не сподівався викінчити стереотипи.³²

Проте час ішов, а діло не посувалося. Кузьма затягнув справу аж до виїзду Драгоманова до Болгарії. Та й, живучи вже в Софії, Драгоманов не перестав оплачувати роботи Кузьми над *Кобзарем*, бажаючи мати на всякий випадок готові стереотипи. Але не тільки ніколи не дійшло до друку, але й пропала уся так довго ведена робота над стереотипами. В листі до Павлика з 18. III. 1891 р. Драгоманов, як ми бачили вище, обвинувачував у запропашенні справи Антоновича, Вовка й Кузьму. Та найбільше завинив останній. „Через

недбалість Кузьми та Вовка, котрий вкрутивсь у редактори другої половини стереотипного *Кобзаря*, — дійшло до того, що миші з'їли пап'є-маше, а Кузьма порозсипав 'оливо... З приїздом Вовка (в 1882 р. В. Д.) редакцію він взяв на себе, що звелось на якісі сварки і капризи Кузьми, через котрі одну *Відьму* набирали три роки, в котрі Кузьму удержував я. Після виїзду Вовка в Париж (Вовк виїхав із Женеви 1886 р. — В. Д.) я все добивався знати, які листи готові, — і так і не добився і до виїзду в Софію, хоч Кузьма увірив мене, що майже все видання готове і тим підвів мене напечатати відозву одного імені. Коли я став під кінець своїх ресурсів, то я перестав давати Кузьмі по 100 франків у місяць, а тільки давав йому квартиру і харч, а він був прийнявсь сам лiti стереотипи з Яблонським. Я казав, що їх прийдеться викидати. Як я став заробляти гроші в Софії, — то потребував, щоб Кузьма звів інвентар видання, скавши, що тепер буду сплачувати його полистовно, хоч Кузьма вже жив на наш кошт. Кузьма, промучивши Людмилу (дружину Драгоманова Людмилу Михайлівну — В. Д.) місяців з чотири, нарешті обявив, що стереотипи нікуди не годяться і що він має один спосіб скінчити справу: піти на Салев і розбити собі голову. Тоді я предложив другий кінець: напечатати самі заборонені поезії наново".⁸ Те саме читаємо і в листі Драгоманова з Софії до Івана Франка 29. III. до 1. IV. 1890 р.⁷

III. „ПОЕЗІЇ, ЗАБОРОНЕНІ В РОСІЇ”.

Так замість повного *Кобзаря*, що його започаткували перші два випуски 1881 р., народився тільки вибір — *Поезії, заборонені в Росії*, що вийшов із двома датами: Женева 1890 і 1891 р.

Це було зовсім інше, нове видання і з зовнішнього — інший шрифт, більший формат (16,5×10,5) і з внутрішнього боку. Містить воно 50 Шевченкових поезій і два не Шевченкові вірші: *В альбом* („Ти якось так собі, що й вимовить не вмію”) і „Гарно твоя кобза грає” Афанасьєва Чужбинського.

Книжку попереджує „Переднє слово” Драгоманова (непідписане). В ньому вияснені ціль і принципи видання. Ціль „задовольнити пекучу потребу Громади мати хоч уже опубліковані тексти таких поезій Шевченка, котрі за розпродажем праৎского *Кобзаря* не можна більше набути”. Видання не має претензії бути критично-історичним, — таке видання „не було в нашій можливості”.

В книжці надруковані поезії Шевченка, або цілком заборонені цензурою в Росії, або дозволені з пропусками. Вибрані вони майже всі з другого тому *Кобзаря*, що вийшов 1876 р. в Празі. Ми, — каже Драгоманов, — лише „додали дещо з пізніше дознаних рукописних варіантів, котрі дописав на нашому примірнику пражського *Кобзаря* один із його впорядчиків (Переднє слово, сс. V i VI).

Про історію й цього видання довідуємося теж тільки з листів Драгоманова. Вище я вже навів уривок з його листа до Павлика про те, що то власне йому належить ідея видання. „Я видав *Кобзарика* тільки, щоб поставити на своєму”,⁸ після того як через Антоновича, Вовка й Кузьму розбилася справа повного *Кобзаря*.

Справи друку Поезії пильнували дружина Драгоманова. Видання, — пише далі Драгоманов — „зроблено було під доглядом Людмили, котра вимучилася од ліності й грубості Кузьми, — та на-

решті довела книгу до кінця, заплативши по тарифу Кузьмі роботу і всі інші видатки, — хоч вона не переставала удержувати Кузьму".³²

В листі до Франка 29. III.—1. IV. 1890 р., якого він і дав-ніше радився щодо Шевченкових творів,³³ Драгоманов сповіщає про свій план і просить його порад. „Напишіть мені, як у Вас стойте справа видання Шевченка.³⁴ Між іншим, коли думаєте воно вийде? Бачите, мені треба знати, що робити з женевським виданням. Потративши стільки часу через те, що земляки не схотіли скінчiti „шкідливого” того видання, я задумав тепер скінчiti його своїм власним коштом. Тільки ж дістав з Женеви звістку, що од часу (а я думаю й од безпорядку) багато стереотипів попсувались. Хто винен, довго роз-бирати, а тільки готові стереотипи просто треба покинути, а з ними й старий план. Жінка моя й Кузьма тепер підхопили один з моїх планів, а власне видати тільки II-й том пражський маленькою книжечкою, і вже набирають. Мені зостається тільки заплатити кошта, котрі конечно звернуться в свій час. Щоб ваша цензура не заборонила, треба буде обернутись за фірмою до Грегра (з котрим вже торік умовивсь Георг), звісно одступити йому 50%, котрі би могли піти якомунебудь галичанину, якби той осміливсь поставити свою фірму. Так де такого галичанина взяти? А тепер я прошу Вас скажати мені, які по Вашій думці дурно приписані Шевченку поезії єсть в II-му пражському томі в роді Полуботка, і які єсть пропущені? У мене під рукою нема ні нотаток, ні книг, ні газет галицьких. Взагалі це буде зовсім не моє видання, а жінки мої та Кузьми, так само, як і перше було не моє, а Антоновича, а потім Вовка, з приїздом котрого, власне, діло почало іти к чорту. Я тільки докладав гроші після того, як прислані Антоновичем вийшли, та під кінець взяв на себе весь сором недоведенного до кінця діла. Побачу, як то буде тепер. В усякім разі доброго видання не буде, а коли би хоч повторити глуповате пражське видання, та без вопіючих його дурниць".⁷

В іншому листі до Франка (12./24. V. 1890 р.) Драгоманов каже, що він рад, що все таки в Женеві вийдуть *Поезії Шевченка, заборонені в Росії*. Правда, — додає він, — видання не без дуростів, бо Кузьма (аліас Ляхоцький) не міг пропустити случай показати свою мудрість, на цей раз індивідуальну, наприклад, уперто не посылав мені коректури, ні навіть спису, що печата. А все таки появиться на світ 4000 екз. *Кавказу, Марії*, і т. п.³⁵

В кінці 1890 р. книжка була вже готова. У вересні 1890 р. женевський видавець Георг, що фірмував видання разом із чеським накладчиком Валечкою, післав останньому перші 60 примірників,³⁶ а 28. XII. Драгоманов питаеться Павлика: „Чи не час вже посылати *Кобзаря в Галичину масами?*” „Зробить опит: випишіть кілька примірників з Праги од накладчика і обявіть у *Народі*, що продаєте. Я звелю Вам вислати тоді з Женеви сотню”.³⁷ Драгоманов, очевидчички, рахував, що *Поезії* в Галичині підуть, сподіваючися, що галичани не скоро спроможутися на власне видання (пор. лист до Франка II, 175), а Павлик, знаний з свого наївного оптимізму, ще й запевняв його, що наклад *Поезій* „скоро піде у нас тисячами, зрештою і в Росію од нас легше піде” (20. III. 1891., VII, 136), що розійтися в Галичині „весь скоро і також дасть Кузьмі тверде місце”.³⁸

Тим часом навіть у *Народі* не появлялося довго жодної звістки про видання і Драгоманов в листі до Павлика (26. II. 1891) дорікав юому за те, що *Народ* випередили росіяни (Плеханов у „Соціал-демократі“) та серби (П. Тодорович), хоч він вислав Павликів два примірники книжки. Павлик у листі з 20. III. 1891. р. виправдувався, що оце, мовляв, тільки що побачив *Поезії* завдяки Кузьмі.³⁹

Павлик, щоб вільніше, не боячись конфіскації, продавати видання в Галичині, радив зробити окрему обкладинку для Австро-Угорщини та запропонував її зразок. Але Драгоманов відповів, що теперішня обкладинка зроблена по умові з Георгом і Валечкою, і тому він не має права змінити її та висловив при тому побоювання, чи Павлик і тов. оборонять видання перед конфіскацією навіть у разі зміни тексту обкладинки. Тому радив держатись таки його поради — спроваджувати книжки через Прагу. „Нехай через Валечку розійдесясь хоч 20—30 екземплярів, хай усі звіннуть, що книжка стоїть на вітринах книгарів у Львові, — а тоді я Вам дам 1000 екземплярів на повну власність: роздавайте, продавайте хоч по 5 крейцарів. Можете й одбити, наприклад, на другим бокі „наклад *Народа*, — для передплатників стільки — то“ ѹ що Вам завгодно. Про це я писав Вам і переказував через Франка, і досі не можу вбити в голову собі, як могли Ви прогаяти найменше 6—7 місяців“.⁴⁰ В листі з 14. III. 1891 р. відповідає Драгоманов Павликів на його виправдування та картає його за те, що досі не слухає його ради — спроваджувати книжки до Львова через Прагу, або просто від Георга. Павлик, виправдаючись, писав: „Неслушні Ваші нарікання з поводу женевського *Кобзарика*. Як нам було писати про него, коли ми його на очі не бачили, і Ви, чи Кузьма були обовязані післати нам один-однісінський промірник, так, як бачу, посилали Плехановим і т. ін. зовсім іншим чужим людям, а я його добивався у Вас уже віддавна, ще як Ви були в Женеві. Так само не міг я обернутися в Прагу просто через те, що Ви мені не дали адресу, куди обертатися; зрештою були такі, котрим Ви писали адреси і оберталися, та нічого не добилися. Проте, чи Ви мені обіцяли вернути гроші за виписку *Кобзарика*, уже не тямлю, — думаю тільки, що краще би і про це не згадувати. Діставши оце недавно два примірники, ми могли написати й рецензійку, та мусимо дожидати відповіді від Вас і Кузьми про сорочку“.⁴¹ У відповідь на це Драгоманов писав: „Про женевського *Кобзарика* я можу Вам тільки сказати, що власними руками одніс в Женеві на пошту 2 екземпляри, адресовані Вам і писав Вам, щоб добули дальше поки з Праги, — куди Георг зразу піslав 50 екземплярів. До того ж Ви самі кажете, що я обертаєсь й до других, — то од них могли довідатися про Valečka в Празі, коли книжки самі не дістали. Нарешті могли самі 20 раз обернутись до Кузьми, а в мене Ви ні разу *Кобзаря* не прохали (покладаюсь на Ваші листи), а противно, я Вас кілька разів питав, — чи добули Ви *Кобзаря*? Й Ви мені одповідали: обернусь до Праги. Тепер не варто споритись, — а треба щось робити надалі. Я все таки думаю, що треба перевезти з десяток екземплярів через якусь книгарську фірму, коли не Valečka, то нехай який львівський книгар випише просто од Георга, а потім Вам буде вислано Кузьмою скільки вгодно“.⁴¹

29 березня 1891 р. Павлик пише до Драгоманова, що посилає проект обкладинки, просить її переглянути і дати дозвіл здобу-

вати подаровані примірники безпосередньо від Георга. „Я, — каже, — спробував би спровадити невеличкий пакет, а там уже й далі... коли поведеться, то беремося розпродати увесь дальший наклад, розуміється без ніякого проценту, бо Ви вже й так багато нам даєте. А ті гроші, що мали взяти книгарі, нехай би й справді йшли на повне видання Шевченка, за котре нам чи Вам одному слід взятися”.⁴² Та не вважаючи на це листування, *Поезії* до Львова не приходили. В листі з 2. IX. 1891 р. Павлик скаржиться Драгоманову, що львівський книгар Ріхтер замовив із Женеви видання, але ніякої відповіди не одержав, і просить його написати Георгові, щоб вислав 10 примірників.⁴³ Ще раз справу іншої обгортки для Галичини порушує Павлик у листі з 25. X. 1891 р.: „По *Кобзаря* пишу, але тільки на такий случай, коли на примірниках, призначених для *Народа*, буде надрукована та сорочка, котрої коректу я Вам післав, бо інакше можуть мене чи то *Кобзаря* чепити зараз на коморі за неправну продажу. Ви в свій час пристали були на те, щоби на сорочці було „Наклад ред. *Народа* в 1000 прим.” Можете їх уменьшити, але напишіть Кузьмі словечко, коли ще не писали. Гроші з продажі цих примірників можна буде обернути вчасті на *Народ*, а вчасті на друк Ваших популярних брошур. Коли комора привикне, то потім можна буде присилати на руки редакції й інші примірники (під першими) — і ми постараємося їх якнайскорше розпродати та Вам гроші прислати. Тільки радив би знизити ціну на 2 гульд., бодай для Австро-Угорщини, де більше мало хто дасть. Це діло могли би взяти в свої руки Франки — вони тут точні”.⁴⁴

Але *Поезії* почали приходити до Львова аж у 1892 році. Павлик сповіщав про це Драгоманова: „Дістаю від Кузьми регулярно по 33 примірники Шевченка з новою сорочкою, тільки боюся, що Ви будете сердіті за пропуск фірми”.⁴⁵ Вдруге питається, на що вжити виручені від продажу *Поезії* гроші. Ще 14. III. просив Драгоманова „сказати точніше, на що даруєте нам ті 1000 екз., аби потім не було непорозуміння”,⁴⁶ а тепер питається: „Кому Ви дарували тих 1000 примірників: партії, редакції чи мені? Це мені конче треба знати. Покищо я й тепер нотую кожний примірник і веду рахунки”.⁴⁵ Драгоманов на це відповів: „Гроші за *Кобзаря* складайте у Франка, чи де в вірнім місці. Вони мусять обернутись на літературні цілі — котрі ми з Вами в свій час опреділимо”.⁴⁷

Та *Поезії*, не вважаючи на всі запевнення Павлика, йшли, як він сам нарешті мусів призвати, дуже тупо: „Покищо Шевченко йде досить тупо — продав усього зо 5 примірників по 1 гульд. та певно пійде помалу”.⁴⁵ Згодом, 16. V. 1892. р., він наївно пише: „Гроші з розпродажі Шевченка зложу в банку — нехай ростуть. Їх тепер усього 8 гульденів”.⁴⁸ Видання було дефіцитове й обтяжило й без того обтяжений різними надзвичайними видатками — на лікування, життя на два доми тощо, бюджет Драгоманова.⁴⁹

Призначенні для масового вжитку *Поезії* не стрінули в Галичині широкого попиту й не дали фондів на задумане Драгомановим літературне підприємство. У значній мірі причинилися до цієї невдачі ворожість народовецьких кіл до Драгоманова, почасти право-пис, до якого масовий читач був зовсім непризвичаєний. Заважило й видання Шевченкових поезій за редакцією Огоновського, що з'явилось 1893. р. Та певне завинило тут і нездальне ведення Павликом

справи розповсюдження *Поезій*. В усякому разі, в протилежність до перших *Кобзарів*, виданих у 1878—1881 рр., це видання не становить особливої бібліографічної рідкості, бо тираж його, як на тодішні обставини, був досить значний.

ПРИМІТКИ

¹ Докладніший бібліографічний опис цього і дальших видань, та зміст подано в моєму *Покажчику видань Шевченкових творів*, Львів 1938, ст. 91—93, 94—98.

² *За сто літ*, кн. 2, Київ 1928, с. 154.

⁴ Бібліологічні Вісті, Київ, ч. 19—20, 1929, с. 146.

⁵ І. Франко: *Переписка з Драгомановом*, I, с. 130 (Лист до Петербуржця з осені 1885 р.). — ⁶ Тамже, II, с. 61. — ⁷ Тамже, II, с. 175. — Тут і далі Драгоманівку заступлено загально-прийнятним правописом.

⁸ М. Павлик: *Переписка з Драгомановим*, VI, с. 148 (Лист Драгоманова до М. Павлика з 18. III. 1891).

¹⁰ Пор. оповістку: *Повне видання Кобзаря в Ділі, Слові і Новім Проломі*. (Львів, 6, 10 і 13. III. 1886. р.).

¹¹ Франко: *Переписка*, I, 242. — ¹² Тамже, II, 61. — ¹³ Тамже, I, 202. — ¹⁴ Тамже, I, 208.

¹⁵ „Зоря”, Львів, 8/20. VIII. 1886. р., ч. 15—16, с. 271.

¹⁶ Лист Старої Громади до Драгоманова (*Архів Драгоманова*, т. I, ст. 298—299).

¹⁷ Франко, *Переписка*, II, 62. — ¹⁸ Тамже, I, 160—161.

¹⁹ Павлик, *Переписка*, V, 293. — ²⁰ Тамже, V, 342. — ²¹ Тамже, V, 352. —

²² Франко, *Переписка*, I, 207 (Пер. лист до Бачинського з 19. IV. 1886. р.). — ²³ Тамже, I, 173.

²⁴ Павлик, *Переписка* VI, 148.

²⁵ *Архів Драгоманова*, I, 296.

²⁶ Франко, *Переписка*, I, 148. — ²⁷ Тамже, I, 161 (примітка до листа). — ²⁸ Тамже, I, 190. — ²⁹ Тамже, I, 208.

³⁰ Павлик, *Переписка*, V, 114.

³¹ Франко, *Переписка*, II, 67.

³² Павлик, *Переписка*, VI, 149.

³³ Франко, *Переписка*, I, 243.

³⁴ Мова про *Кобзар*, який видало Товариство ім. Шевченка. В склад редакції мав зразу входити теж І. Франко, але згодом доручили її самому Огоновському.

³⁵ Франко, *Переписка*, II, 178.

³⁶ Пор. лист Драгоманова до Павлика з 11. III. 1891 (Павлик, *Переписка*, VI, 139).

³⁷ Павлик, *Переписка*, VI, 87—88. — ³⁸ Тамже, VII, 136 (лист з 20. III. 1891) і VII, 146 (лист з 29. III. 1891). — ³⁹ VI, 136. — ⁴⁰ VI, 140—141. — ⁴¹ VI, 142—143. — ⁴² VI, 145—146. — ⁴³ VI, 264. — ⁴⁴ VI, 276. — ⁴⁵ VII, 22 (лист з 5. V. 1892). — ⁴⁶ VII, 14. — ⁴⁷ VII, 26 (лист з 29. IV. 1892). — ⁴⁸ VII, 29. — ⁴⁹ VI, 123 (лист Драгоманова до Павлика з 31. III. 1891) і VII, 17 (лист з 24. III. 1892).

УКРАЇНСЬКА КНИГОЗНАВЧА БІБЛІОТЕКА

Виходить за редакцією
Євгена Ю. Пеленського

Досі вийшли:

1. Михайло Возняк: До історії видань Квітчної „Марусі“.
  2. Петро Зленко: Приватні бібліотеки на Україні. Історичний нарис.
  3. Аркадій Животко: Журнал „Основа“ (1861 — 1862).
  4. Володимир Дорошенко: Женевські видання Шевченкових поезій.
  5. Павло Богацький: „Кобзар“ Т. Шевченка за сто років (1840 — 1940). Бібліографічний покажчик.
  6. Богдан Романенко: Бібліографія українських видань у Великонімеччині за час війни (1939—1941).
-